

Горло Н.В.

Роль «великої ідеї» в політиці іредентизму

У статті аналізується зміст поняття «велика ідея», розкриваються сутність і складові «великих ідей» кількох європейських країн, у яких ця ідея виступає найбільш сформованою, та визначається їх вплив на сучасні політичні процеси. Показано, що в іредентистській ідеології домінуюче місце може займати ідея «Великої держави», звернення до якої дозволяє вводити у політичну програму елементи експансіонізму.
Ключові слова: «велика ідея», ідея «Великої держави», політика іредентизму, розділений народ, експансіонізм.

В статье анализируется содержание понятия «великая идея», раскрывается сущность и составляющие «великих идей» нескольких европейских стран, в которых эта идея выступает наиболее сформированной, и определяется их влияние на современные политические процессы. Показано, что в иредентистской идеологии доминирующее

место может занимать идея «Великого государства», апеллирование к которой позволяет вводить в политическую программу элементы экспансионизма.

Ключевые слова: «великая идея», идея «Великого государства», политика иредентизма, разделенный народ, экспансионизм.

The article analyzes the concept of "the Great Idea", reveals the nature and the components of the "great ideas" of several European countries in which this idea is the most formed and determines their impact on contemporary political processes. It is shown that the idea of "great power" can resume a dominant position in the irredentist ideology. Appeal to it allows inputting the elements of expansionism into a political program.

Key words: "Great Idea", idea of "great powers", politics of irredentism, divided nation, expansionism.

УДК 323.173:327.2:327.39

Горло Н.В.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
Запорізького національного
університету

Реалізація у 2014 році іредентистського проєкту у Криму спільними зусиллями російської влади і проросійськи налаштованих кримських політиків привернула увагу науковців до іредентизму. Політика іредентизму базується на переконанні у тому, що важливим завданням зовнішньополітичного курсу держави має бути приєднання суміжних територій разом з населенням, яке вважається спорідненим на основі мовної чи культурної спільності. Мета, яку переслідують провідники іредентистської стратегії, як і засоби її досягнення, суперечать нормам міжнародного права про цілісність і непорушність державних кордонів і невтручання у справи суверенних держав, саме тому іредентисти намагаються обґрунтувати свої наміри, заради чого часто вдаються до політичної казуїстики, переписують історію чи реанімують «велику ідею».

Насправді ж заклики захисту споріднених груп можуть маскувати справжні мотиви іредентистів щодо збільшення впливу держави в регіоні. Саме тому в іредентистській ідеології домінуюче місце може займати великодержавницька ідея, яка полягає у відновленні контролю над територіями, що раніше входили до складу великого державного утворення. Наявність такої ідеї є вагомим мотивом для початку експансіоністської політики, якою на сучасному етапі і став іредентизм.

Дослідження «великих ідей» і їх великодержавницьких компонентів здійснюється переважно в рамках історичної і політичної наук. Зміст і особливості формування «великих ідей» у європейських народів розкрито у працях П. Іскендерова («Велика Албанія»), М. Кузьменка («Велика Болгарія»), О. Петруніної («Велика ідея» у Греції), Л. Булатович, Ю. Узун («Велика Сербія»), С. Рома-

ненка («Велика Хорватія»). Іредентистська складова у зовнішній політиці Росії значною мірою пов'язана з ідеєю «Русского мира», яку досліджують З. Бжезинський, С. Данко, О. Шевченко та ін. Однак комплексних праць політологічного характеру, у яких би було розкрито вплив великодержавницьких ідей на сучасні політичні процеси, бракує, що й актуалізує проведення даного дослідження. Метою статті є аналіз змісту «великих ідей» кількох європейських держав, у яких ця ідея виступає найбільш сформованою, та визначення їх впливу на сучасні політичні процеси. Провідними методами дослідження виступають історичний і логічний, які дозволяють відтворити як специфіку формування «великих ідей» у окремих народів, так і визначити їх роль у сучасних політичних процесах.

«Велику ідею» слід розуміти як функціонуючу у суспільній свідомості сукупність уявлень про історичну місію народу і першочергові завдання, які стоять перед ним у процесі національного будівництва. У випадку розділеності народу невід'ємним елементом «великої ідеї» стає уявлення про державу, яка має об'єднати території, на яких переважає певна етнічна група. У процесі оформлення ідеї вагому роль відіграють як об'єктивні чинники, серед яких історична пам'ять, так і суб'єктивні, пов'язані із зусиллями політиків і науковців. «Велика ідея» своєрідним чином поєднує минуле і майбутнє: образ ідеальної держави, як правило, знаходять у минулому, яке ідеалізується як «золотий вік», період політичного, економічного та культурного процвітання народу, що стає основою для формування образу бажаного майбутнього.

Слід зауважити, що у науковій літературі і працях публіцистичного характеру побутують і «велика ідея», і «великодержавницька ідея»,

причому іноді їх розглядають як взаємозамінні поняття, але, на нашу думку, «велика ідея» є більш масштабною за змістом. Доцільно звернутися до доробку О. Петруніної, яка на основі аналізу балканських «великих ідей» виділяє два їх види – географічні і цивілізаційні. До ознак географічних ідей належать: етноцентризм – нація розуміється як основна форма людської спільності і важливий актор суспільно-політичного процесу; суперечливість уявлень про націю – з одного боку визнається типологічна спорідненість своєї та інших балканських націй з європейськими, а з іншого – своя нація вважається більш стародавньою; апеляція до історичного минулого для обґрунтування своїх дій і претензій у нинішній час; використання національної мови як етнодиференціюючої ознаки; уявлення про національну державу як про вищу форму соціально-політичної організації нації; висування в якості головної задачі досягнення національно-державної єдності; підпорядкування Церкви завданням національного об'єднання і національно-державного будівництва [1, с. 93]. Цивілізаційні «великі ідеї» мають надетнічний (суперетнічний) характер і висувають в якості головної задачі побудову єдиного цивілізаційного простору, при цьому задачі національно-державного будівництва відходять на другий план. Ці ідеї утверджують спільність історичної долі і єдності державно-політичної традиції балканських народів; виділяють одну націю в якості домінанти єдиної цивілізації; базуються на уявленні про єдність віри і культурної традиції в основі цивілізаційного будівництва; мова уявляється як об'єднуючий, а не етнодиференціюючий чинник, а Церква – як самостійний суспільно-політичний організм, який не пригнічується державою [1, с. 108, 109]. Прикладами цивілізаційних «великих ідей» є панславизм і панарабізм.

Вважаємо, що саме географічні «великі ідеї» спрямовані на відродження «великих держав», адже прагнення зібрати в межах одного політичного утворення території, які колись входили до складу єдиної держави, особливо якщо там присутні більш-менш чисельні споріднені групи, є по суті іредентистськими, тобто спрямованими на повернення «незвільнених земель». Цивілізаційні ж ідеї за своєю суттю близькі до паннаціоналізму. Як зазначає В. Малахов, об'єктом лояльності у випадку паннаціоналізму виступає не нація, а деяка «наднація», точніше – паннаціональна спільнота [2, с. 262].

Іредентизм і паннаціоналізм згадує Е. Сміт у контексті аналізу етнічних рухів. Іредентистськими він називає рухи після здобуття незалежності, які поширюються, прагнучи приєднати етнічних «родичів» поза межами теперішніх кордонів «етнічної нації» та землі, населені ними, а паннаціоналізми намагаються сформувати набагато більшу «етно-

національну» державу через союз культурно і етнічно близьких етнонаціональних держав [3, с. 90]. Паннаціоналізм, на думку Е. Сміта, демонструє варіант «націоналізму без нації», оскільки передбачає об'єднання в єдиній культурно-політичній спільноті кількох, здебільшого суміжних держав на основі спільних культурних рис або «спорідненості культур». Він пропонує поділ паннаціоналістичних рухів на справжні – пантюркізм, панарабізм, іредентистські, до яких відносить пангерманізм, панболгаризм, паніталізм та інші. Вважаємо, що іредентистські і паннаціоналістичні рухи можуть збігатися тоді, коли ідеї етнічного об'єднання і великодержавницькі прагнення однаково потужні. В інших випадках іредентизму ідея відродження «великої держави» відходить на другий план.

Аналіз історичного досвіду європейських народів показує, що іредентизм є багатоманітним явищем, яке базується на різних за змістом «великих ідеях», ядро яких може складати об'єднувача стратегія розділеного народу або ж суто великодержавна чи паннаціоналістична ідея. Причому у «великій ідеї» можуть бути присутні усі складові, але залежно від обставин на перший план виходить лише одна мета, інші ж є другорядними. Наприклад, зацікавленість держави у добробуті споріднених груп за кордоном і взаємодія з ними прийнятними засобами вважається цілком нормальним явищем (економічне чи культурне співробітництво у прикордонних регіонах, де живуть споріднені групи), а ось декларування відродження «Великих держав» є прерогативою радикальних політичних організацій, адже фактично це заклик до перегляду державних кордонів, тобто зазіхання на суверенітет сусідньої держави.

Також зазначимо, що значущість «великих ідей» може змінюватися. О. Петруніна наголошує на складних взаємовідносинах національних ідей і державної влади на Балканах, адже періоди зведення національних ідей у ранг офіційних ідеологій змінювалися періодами відходу «у тінь», але навіть у часи відмови держави від подальшого національного будівництва ідеології виживали завдяки закріпленню на ментальному рівні суспільної свідомості [1, с. 92].

«Великі ідеї» створили багато європейських народів, переважно ті, які пережили тривалий період розділеності. Чи не найвідомішою є грецька «Мегалі ідея», яка й донині не втратила актуальності для греків. Вперше вислів «велика ідея» з'явився у промові політика І. Колеттиса 14 січня 1844 року в установчих зборах Греції. «Велика ідея» мала три складові: необхідність політичного об'єднання всієї грецької нації; історичне становлення цієї єдності; історична місія Греції як посередниці між культурами Заходу і Сходу [4, с. 57]. На початку ХХ ст. у руслі «Мегалі ідеї» послідовну

іредентистську політику проводив прем'єр-міністр Греції Е. Венізелос.

На шляху збирання історичних територій Греція мала як успіхи, так і поразки. У результаті Балканських війн 1912–1913 рр. відбулося приєднання до Греції значних територій, заселених переважно греками. Севрський договір 1920 р. віддавав Греції Константинополь і частину Малої Азії, але вже греко-турецька війна 1920–1923 рр. змусила Грецію відмовитися від деяких територіальних прирощень. О. Петруніна вважає, що ця війна змусила греків залишити надію на отримання цих територій у майбутньому, адже однією з умов миру з Туреччиною стала підписана у 1923 році угода про обмін населенням: «після етнотериторіального розмежування Греція більше не могла використовувати тезу про необхідність звільнення поневолених співвітчизників як основу зовнішньої політики» [4, с. 58]. Цей факт показує, що у «великій ідеї» змінюється ієрархія компонентів, адже великодержавницька ідея в умовах вирішення об'єднавчого питання (через обмін населенням) «відійшла у тінь».

Сучасні грецькі політичні партії підтримують «велику ідею», але скоріше в цивілізаційному розумінні. Винятком є партії радикального спрямування, як, наприклад, профашистська організація «Золота зоря – Народний союз», яка вимагає негайного надання Північному Епіру автономії з наступним приєднанням до Греції; ліквідацію держави Македонія і розділу її території між греками і сербами; допомога 200 тис. греків, які нібито живуть на території держави Македонія; підтримка боротьби кіпрських греків за звільнення від турецької окупації. У програмі цієї партії розвиток «великої ідеї» досяг кульмінації – і як шлях інтенсивного внутрішнього розвитку країни, і як її екстенсивне територіальне розширення [4, с. 61, 62].

Ідея «Великої Сербії», яка виникла у ХІХ столітті, в період боротьби проти Османської імперії, з самого початку містила елементи як географічного, так і цивілізаційного характеру. Вона передбачала об'єднання південних слов'ян і таким чином виходила за межі суто сербського населення. У 1844 році Ілля Гарашанин висловив ідею про створення «Великої Сербії», написавши про це в «Нарисах» – Програмі нової зовнішньої політики Сербського князівства. В основі «Нарисів» був план Франтішека Заха, за яким Сербія повинна була виконати «священну історичну місію», об'єднавши усіх сербів. Однак Зах бачив Сербію як ядро майбутньої югославської імперії, де хорватам будуть надані рівні права, тоді як Гарашанин бачив тільки Сербську імперію [5, с. 106].

Частковий успіх в утворенні «Великої Сербії» прийшов після Балканських війн 1912–1913 рр., коли до складу Сербії увійшли Косово, частини Македонії і Санджака, а після Першої Світової

війни було утворено Королівство Сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. Королівство Югославія).

Ідею у 1980-х рр. продовжила Сербська радикальна партія, у Програмі якої вказано, що метою партії є об'єднання всієї сербської нації і утворення держави на всій сербській національній території, яка буде включати Сербію, Чорногорію, Республіку Сербську (*частина Боснії і Герцеговини – Н.Г.*) і Республіку Сербську Країну (*частина Хорватії – Н.Г.*) [6]. У перспективі до Великої Сербії мала увійти Македонія. Фактично ж це політичний проект домінування сербської нації в регіоні. Ю. Узун називає ідеологію пан-сербізму альтернативою ідеологіям пан-албанізму, пан-ісламізму, пан-тюркізму, пан-еллінізму на Балканському півострові [5, с. 105, 108].

Ідея «Великої Сербії» актуальна й нині. На початку 2017 року президент Республіки Сербської Милорад Додик зробив заяву про те, що боснійським сербам краще створити єдину державу із Сербією і сербськими територіями в Косово, а у подальшому і з Чорногорією [7].

Великодержавницька ідея румунів («Велика Румунія» – *România Mare*) більш чітко виявляє ознаки саме географічних ідей, адже спрямовується на включення до складу Румунії суміжних територій, які були частиною Королівства Румунія у 1918–1940-х рр.: Південної Добруджі, Бесарабії, Трансильванії, Буковини. Населення цих регіонів вважається румунським. У період соціальної кризи кінця 1990-х рр. у країні посилювалися націоналістичні настрої, внаслідок чого виникла партія «Велика Румунія», у програмі якої записано: «Як видно зі свого імені, Велика Румунія виступає за мирну реалізацію Великої Румунії в її історичних кордонах» [8].

Не менш потужною є ідея «Великої Угорщини», у якій досить сильна об'єднавча мета, але й концепція великодержавності проявилася дуже яскраво, адже ідея апелює до часів існування Австро-Угорської імперії, коли всі угорці перебували у складі потужного державного організму. Відомо так звана «тріанонська травма» угорців, пов'язана з підписанням у 1920 році Тріанонського договору, за яким угорці втратили близько 70% території колишньої імперії. З того часу третина всіх угорців опинилася за межами кордонів Угорщини – у Словаччині, Румунії, Україні та інших державах. Іредентистські гасла в сучасній Угорщині проводять партія «Фідес-Угорський громадянський союз» і партія «Йоббік» («За кращу Угорщину»).

Ідея «Великої Болгарії» була сформована у 1870-х рр., коли сформувалося бачення Болгарії в кордонах таких земель, як Мезія, Фракія і Македонія. Сан-Стефанський договір, підписаний після закінчення Російсько-турецької війни 1877–1878 рр., закріплював кордони залежного від Османської імперії Болгарського князівства саме

у цих межах, залишивши поза ними деякі території, де більшість складало болгарське населення. Фактично це вже відповідало бажаним кордонам «Великої Болгарії», але Берлінський конгрес (червень 1878 р.) переглянув положення Сан-Стефанського договору і розділив Болгарію на три частини – Князівство Болгарія, Східна Румелія, Македонія і частина Фракії. М. Кузьменко зауважує, що Берлінським трактатом було закладено основу для болгарського реваншизму й іредентизму [9, с. 116].

Ідея «Великої Хорватії» передбачала приєднання до Хорватії всіх земель, на яких проживав хорватський народ і де раніше існувала хорватська держава. С. Романенко вважає, що ідеологія хорватського націонал-радикалізму, яка оформилася на рубежі XIX–XX століть, є вираженням крайнього хорватського етнічного націоналізму, перш за все щодо сербів [10, с. 24]. Хорватська радикальна «Чиста партія права» на початку XX ст. закликала до утворення моноетнічної держави хорватів на територіях, де фактично проживали різні народи. У роки Другої світової війни ідею «Великої Хорватії» підтримали хорватські усташі на чолі з А. Павеличем. У 1990-х рр. Партія Хорватських незалежних демократів закликала до утворення Хорватії в історичних кордонах; здійснення гасла «Хорватія – держава тільки хорватського народу»; визнання того, що Боснія і Герцеговина територіально, етнічно і економічно складає з Хорватією єдине ціле [11, с. 771]. Послідовним прихильником ідеї «Великої Хорватії» був президент країни Ф. Туджман.

Досить потужною є концепція «Великої Албанії». П. Іскендеров зазначає, що відмінна особливість цієї концепції від подібних у рамках сербського, болгарського, грецького чи хорватського рухів полягає у відсутності єдиного «столичного центру», який би збирав навколо себе відповідні етнічні землі, в ролі яких історично виступали Белград, Софія, Афіни і Загреб, а історична свідомість албанців не містить у собі пам'ять про «албанську імперію» [12]. Це підтверджує, що великодержавний компонент тут відсутній, натомість домінує саме об'єднавча мета. Ідея об'єднання всіх албанонаселених районів Османської імперії в єдине державно-адміністративно ціле вперше була закріплена в програмах Призренської ліги 1878–1881 рр. У другій половині XX століття великоалбанська ідея включала претензії Албанії на Косово, значну частину якого склали албанці-мусульмани. Нинішня влада відкрито не заявляє такі вимоги, хоча радикальні партії не відмовилися від цієї ідеї.

Російська «велика ідея» існує у формі масштабної концепції «Русского мира», яка синтезує багато елементів, серед яких не тільки великодержавницька ідея відродження Імперії як «Третього Риму», але й особлива цивілізаційна місія

російського народу у протистоянні із західним впливом та ін. С. Данко зазначає, що фундаментом для появи сучасних концепцій російського імперіалізму типу «Русского мира» стали такі ідеї, як «Москва – Третій Рим» та три стовпи російської держави: православ'я, самодержавство та народність [13, с. 30]. Доповнимо, що ця концепція разом з популярними гаслами «російського народу як розділеного», «захисту співвітчизників за кордоном», «Великого Русского дома» формує підвалини для експансіоністської іредентистської політики російської влади, від якої зараз і потерпає Україна. О. Шевченко вважає, що діючий режим Росії є типовим фундаменталістським проектом, у якому не останню роль відіграє мілітарна ідеологія, адже «в державах з домінуючою експансіоністською стратегією політика перетворюється в інструмент обслуговування війни, в службове тло для перманентної військової експансії» [14, с. 68]. У Російській Федерації іредентистська риторика притаманна Ліберал-Демократичній партії Росії (ЛДПР), яка розглядає росіян як розділений народ і закликає повернути Росії її історичні території.

Загалом «велика ідея» ідея відіграла і відіграє надзвичайно важливу роль в реалізації політики іредентизму, стимулюючи державу до застосування різних засобів заради приєднання територій, що визнаються «незвільненими». Історія європейських народів XIX – початку XXI століття засвідчує, що заради реалізації «великих ідей» держави вступали у війни, в результаті яких переможці домагалися часткової реалізації своїх планів, але вже наступні протистояння повертали ситуацію до початкової точки. О. Петруніна зазначає, що географічні ідеї рано чи пізно приймають експансіоністську форму, це автоматично призводить до конфлікту з національними ідеями сусідів, унаслідок чого може виникнути збройний конфлікт [1, с. 112, 113].

Отже, більшість «великих ідей» і відповідних їм іредентистських проектів на європейському континенті виникли у XIX столітті у період національно-визвольних змагань і спрямовувалися на досягнення широкого кола завдань. Насамперед, вони були покликані обґрунтувати необхідність об'єднання груп одного народу, які перебували у складі інших держав. Вагомою складовою багатьох «великих ідей» була великодержавницька стратегія, спрямована на відновлення кордонів держави у межах, які ця держава мала у період найбільшої могутності. Наявність великодержавницького компоненту логічно обумовлена вагомістю концепту «держави» через те, що держава залишалася провідним актором міжнародних відносин у XIX столітті. Крім того, апелювання до ідеї відродження «Великої держави» дозволяло вводити у політичну програму елементи експансіонізму.

У кінці ХХ – на початку ХХІ століття, коли за міжнародними нормами кордони між державами визнаються непорушними, «велика ідея» існує переважно латентно і присутня переважно у програмах радикальних націоналістичних політичних партій. Але посилення націоналістичних настроїв у Європі і представленість у владі членів радикальних організацій актуалізує подальший аналіз іредентистського питання в політиці європейських держав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Данко С. Историчні та ідейні передумови виникнення концепції «руського мира» / С. Данко // Науковий вісник Ужгородського університету. Політологія. Соціологія. Філософія. – 2014. – Випуск 17. – С. 25–31.
2. Искендеров П.А. «Великая Албания»: теория и практика [Электронный ресурс] / П.А. Искендеров. – Режим доступа : <http://historystudies.org/2012/08/iskenderov-p-a-velikaya-albaniya-teoriya-i-praktika/>.
3. Кузьменко М. Генезис идеи «Великой Болгарии» в 70-х гг. XIX в. / М. Кузьменко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2011. – Вип. 14. – С. 108–119.
4. Малахов В.С. Национализм как политическая идеология: учебное пособие / В.С. Малахов. – М. : КДУ, 2005. – 320 с.
5. Петрунина О.Е. «Великая идея» в Греции как политическая программа / О.Е. Петрунина // Полития. – 2002. – № 4. – С. 57–67.
6. Петрунина О.Е. «Великая идея» и геополитическая ситуация на Балканах на рубеже ХХ–ХХІ веков / О.Е. Петрунина // Полития. – 2003. – № 2. – С. 91–113.
7. Романенко С.А. Великая хорватская национальная идеология в начале XX века / С.А. Романенко // Славяноведение. – 1998. – № 5. – С. 22–27.
8. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт; пер. з англ. П. Таращука. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
9. Сысоев Г. Президент Республики Сербской взялся за «великую Сербию». Милорад Додик провозгласил курс на выход из Боснии / Г. Сысоев // Коммерсантъ. – 2017. – № 2 (10 января). – С. 6.
10. Узун Ю.В. Геополітичний проект «Велика Сербія»: формування та сучасне використання / Ю.В. Узун // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія: Політологія. – 2014. – Т. 248, Вип. 236. – С. 105–109.
11. Шевченко О. Фундаменталістські аспекти російського проекту та місце в ньому України / О. Шевченко // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України ім. І.Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3 (71). – С. 61–70.
12. Яровий В.Ф. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття : підруч. для вищих навч. закладів / В.Ф. Яровий. – К. : Генеза, 2005. – 816 с.
13. Програм Српске радикалне странке. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nova1.srpskaradikalnastranka.org.rs/wp-content/uploads/2015/04/SRSprogram.pdf>.
14. Statut. Partidul România Mare. – [Electronic resource]. – Regime to access: <http://prm-central.ro/statut/>.